غەربنىڭ نۆۋەتتىكى ئۇيغۇر پاجىئەسى ھەققىدىكى چۈشەنچىلىرى ۋە تەكلىپ-پىكىرلىرى

ئەركىن سىدىق
ئامېرىكا، لوس ئانژېلېس
erkinsidiq@gmail.com

مەن 2022-يىلى ئۇيغۇرلار ۋە غەربلىك مۇتەخەسسىسلەر قاتناشقان، نۆۋەتتىكى ئۇيغۇر قىرغىنچىلىقى ئۈستىدە مۇزاكىرە ۋە مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىلغان 3 چوڭ پائالىيەتكە قاتناشتىم. ئۇلار: دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيى (د ئۇ ق) ئېلىپ بارغان، 2022-يىلى 5-ئايدا گېرمانىيەنىڭ ميۇنخېن شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن شەرقىي تۈركىستان مىللىي كېڭەش يىغىنى؛ د ئۇ ق قاتارلىق بىر قانچە ئورۇن تەشكىللىگەن، 11-ئايدا بېلگىيەنىڭ بىريۇسسېل شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن خەلقئارا ئۇيغۇر مۇنبىرى؛ ئۇيغۇر ئاكادېمىيەسى قاتارلىق ئورۇنلار تەشكىللىگەن، 12-ئايدا ئامېرىكا پايتەختى ۋاشىنگتوندا ئۆتكۈزۈلگەن «ئىرقىي قىرغىنچىلىق داۋام قىلىۋاتقاندا ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى قوغداش ھەققىدىكى خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» قاتارلىقلاردۇر. بۇ يىغىلىشلاردا بىر قىسىم دۆلەتلەرنىڭ ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى، خەلقئارادا تونۇلغان تەتقىقاتچى ۋە مۇتەخەسسىسلەر، خەلقئارالىق ئادۋوكاتلار، ھەمدە تەشكىلات رەھبەرلىرى خەلقئارا جامائەتنىڭ ئۇيغۇر ئىرقىي قىرغىنچىلىقىغا قارىتا ھازىرغىچە تۇتقان پوزىتسىيەسىدە ساقلانغان مەسىلىلەر ۋە بۇنىڭدىن كېيىن قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلار ئۈستىدە ناھايىتى قىممەتلىك كۆز قاراش ۋە تەكلىپلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇلار تەمىنلىگەن مەلۇماتلارغا ئاساسەن، خەلقئارا مۇناسىۋەت قانۇنىيەتلىرى دائىرىسىدە خەلقئارا جامائەت ئۇيغۇرلار ئۈچۈن قايسى ۋە قانداق ئىشلارنى قىلىپ بېرەلەيدۇ، ھەمدە قايسى ۋە قانداق ئىشلارنى قىلىپ بېرەلمەيدۇ، دېگەندەك سوئاللارغا مەلۇم دەرىجىدە جاۋاب تېپىش مۇمكىن. مەن بۇ ماقالىدە ئۆتكەن يىل 11-ئايدا بېلگىيەنىڭ بىريۇسسېل شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن يىغىندا ئوتتۇرىغا چۈشكەن مۇھىم كۆز قاراشلار، پىكىر-تەلەپلەر ۋە تەكلىپلەرنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن. مەن پايدىلىنىدىغان مەنبە يۇقىرىقى پائالىيەتنىڭ ۋىدىيوسىدۇر.

ئەسلىدىكى نۇتۇقلارنىڭ تېمىسى يوق بولۇپ، تۆۋەندىكى تېمىلارنى مەن ئۆزۈم قويدۇم.

1. ئۇيغۇرلار ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش سالاھىيىتىگە ئىگە

2022-يىلى 11-ئاينىڭ 10-كۈنى بىرىۋسسېلدىكى «خەلقئارا ئۇيغۇر مۇنبىرى» يىغىنىدا نۇتۇق سۆزلىگەن ئەربابلارنىڭ بىرى خەلقئارالىق ئادۋوكات دوكتور پراگ (Dr. Michael van Walt van Praag). مەن ئالدى بىلەن دوكتور پراگ ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات بەرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ نۇتقىنى بايان قىلىمەن. مېنىڭ يازىدىغىنىم ئۇنىڭ نۇتقىنىڭ سۆزمۇسۆز تەرجىمىسى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ سۆزىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى.

دوكتور پراگ – دۆلەتلەر ئارا تىنچلىق خىزمەتلىرىنىڭ خەلقئارالىق ئادۋوكاتى، كېلىشتۈرگۈچىسى ۋە مەسلىھەتچىسى، ھەمدە خەلقئارا قانۇن ۋە خەلقئارا مۇناسىۋەت پىروفېسسورى. ئۇ بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى (ب د ت) غا قانۇني مەسلىھەتچى بولغان، 1985-2011-يىللىرى دالاي لاما ئىشخانىسىغا مەسلىھەتچى بولغان، ھەمدە ئامېرىكىدىكى داڭلىق مەكتەپ – پرىنىستون ئۇنىۋېرسىتېتىدا زامانىۋى خەلقئارا مۇناسىۋەت ۋە خەلقئارالىق قانۇن كەسپىنىڭ پىروفېسسورى بولغان. دوكتور پراگ بىر گۇرۇپپا تەتقىقاتچىلارنى تەشكىللەپ، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش تېمىسى ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، شۇ ئاساستا بىر پارچە ئىنگلىزچە كىتاب تەييارلاۋاتقان بولۇپ، ئۇنىڭ دېيىشىچە مەزكۇر كىتاب 2023-يىلى ئىچىدە نەشر قىلىنىشى مۇمكىن ئىكەن. ئۇ كىتاب نەشردىن چىققاندا، ئۇيغۇر پىروجېكت فوندى ئەڭ قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئۇ كىتابنىڭ نەشرىيات ھوقۇقىنى ئېلىپ، ئۇنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ چىقىرىشقا تىرىشىمىز.

تۆۋەندىكىسى دوكتور پراگنىڭ دېگەنلىرى.

ئۇيغۇرلار دۇچ كەلگەن زۇلۇمغا ھازىر 70 يىلدىن ئاشتى. ئەگەر بىز بۇ زۇلۇمنىڭ سەۋەبىنى تېپىپ چىقمىساق، ئۇنى ئاخىرلاشتۇرالمايمىز. ئۇيغۇرلار دۇچ كەلگىنى بىر زالىم تاشقى كۈچنىڭ يەرلىك خەلقنىڭ ئىرادىسىگە قارشى ھالدا يۈرگۈزگەن زۇلۇم بولۇپ، ئۇ پەقەت كىشىلىك ھوقۇق مەسىلىسى بولۇپ قالماستىن، ئۇ يەنە سىياسىي مەسىلە. بۇ توقۇنۇشنىڭ تۈپ يىلتىزىنى قۇرۇتۇش ئۈچۈن يۇقىرىدىكى مەسىلىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشىمىز، ھەمدە ئۇنى ھەل قىلىشىمىز كېرەك. خىتاي ھاكىمىيىتى شەرقىي تۈركىستاننى «قەدىمدىن تارتىپ خىتاي زېمىنىنىڭ بىر قىسمى ئىدى» ، يەنى مىلادىدىن بۇرۇنقى 1-ئەسىردىن تارتىپلا خىتاينىڭ بىر قىسمى ئىدى، دەيدۇ. بۇ توغرىمۇ؟ ياق، ئۇ خاتا. شەرقىي تۈركىستان قەدىمدىن تارتىپ خىتاينىڭ بىر قىسمى بولۇپ باققان ئەمەس. شەرقىي تۈركىستان ئەزەلدىن خىتاي زېمىنىنىڭ بىر پارچىسى بولۇپ باققان ئەمەس. «شەرقىي تۈركىستان قەدىمدىن تارتىپ خىتاي زېمىنىنىڭ بىر قىسمى ئىدى» دېگەن بايان خاتا.

موڭغۇل ۋە مانجۇ ئىمپېرىيەلىرى شەرقىي تۈركىستانغا بىر مەزگىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ باققان، ئەمما ئۇ ھەرگىزمۇ شەرقىي تۈركىستاننىڭ خىتاي زېمىنىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ باققانلىقىدىن

دېرەك بەرمەيدۇ، شەرقىي تۈركىستاننىڭ خىتاي دۆلىتىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قوشۇۋېتىلگەنلىكىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. تاڭ ۋە خەن سۇلالىسى شەرقىي تۈركىستانغا ئازراق ھۆكۈمرانلىق قىلىپ باققان. ئەمما ئاشۇنداق ھۆكۈمرانلىق قىلغان بارلىق ۋاقتىنى قوشقاندا، 18 ئەسىر ياكى 1800 يىللىق تارىخىي دەۋر ئىچىدىكى ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقتى 250 يىلدىن ئاشمايدۇ، ھەمدە 250 يىلمۇ ئۈزلۈكسىز ئەمەس، ئۈزۈلۈپ-ئۈزۈلۈپ داۋام ئەتكەن؛ ھەمدە، مۇھىمى خىتاي ھاكىمىيىتى شەرقىي تۈركىستاندا ئۇزۇن مۇددەت تۇرۇپ باققان ئەمەس. يۇقىرىقى خىتاي سۇلالىلىرىمۇ ئاخىرىدا شەرقىي تۈركىستاندىن ھەيدەپ چىقىرىلغان. ئاشۇنداق ۋەقەلەرنىڭ ئەڭ ئاخىرقىسى 763-يىلى يۈز بەرگەن. شەرقىي تۈركىستاننى ئاشۇنداق قىسقا مۇددەت بېسىۋالغان خىتايلارنىڭ ئالدىدىكىسى بىلەن كەينىدىكىسى ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق مەمۇرىي ياكى ھەربىي باغلىنىش مەۋجۇت بولۇپ باقمىغان. تاڭ ۋە خەن سۇلالىلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستاننى بېسىۋېلىشى بۈنىڭدىن 1200 يىل بۇرۇن يۈز بەرگەن بولۇپ، ئۇنىڭ بۈگۈنكى خىتايلارنىڭ شەرقىي تۈركىستاننى بېسىۋېلىشى بىلەن ھېچ قانداق مۇناسىۋىتى يوق. بۇ جەزملەشتۈرۈلگەن بايقاشتۇر.

763-يىلىدىن كېيىن، خىتاي ھاكىمىيىتى شەرقىي تۈركىستان ئۈستىدىن ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈپ باققان ئەمەس. ئەمما شەرقىي تۈركىستانغا ئاسىيادىكى باشقا كۈچلەر ھۆكۈمرانلىق قىلىپ باققان. ئۇ كۈچلەردىن ئىككىسى مانجۇ ۋە موڭغۇل ئىمپېرىيەسىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلار خىتاينىمۇ باش ئەگدۈرۈپ، خىتاينىمۇ ئىگىلىۋالغان. مىڭ سۇلالىسى – خىتاي سۇلالىسى، ئەمما ئۇ شەرقىي تۈركىستانغا قەدەم بېسىپ باققان ئەمەس. يېقىنقى تارىخىي دەۋردە، ئۇيغۇرلار مانجۇلارنىڭ چىڭ ئىمپېرىيەسىگە ئىككى قېتىم بېقىندى بولۇپ باققان، ئۇ دەۋرنىڭ بىرى 1762 – 1865، يەنە بىرى 1881 – 1911-يىللىرى. ئۇ ئىككى دەۋرنىڭ ئارىلىقىدا ياقۇپبەگ قەشقەرنى بىر مۇستەقىل دۆلەت سۈپىتىدە سورىغان. ئۇ چاغدىكى ھاكىمىيەت چىڭ سۇلالىسىدىن مۇستەقىل ھالدا مەۋجۇت بولغان بولۇپ، خىتاي بىلەن ھېچقانداق باغلىنىشى بولمىغان.

خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاننى «قەدىمدىن تارتىپ خىتاينىڭ بىر قىسمى ئىدى» سەپسەتىسى بىر قانچە جەھەتلەردىن پۈتۈنلەي خاتا. بىرىنچىدىن، خىتاي ھۆكۈمىتى 1949-يىلىدىن كېيىنكى خىتاي دۆلىتىنىڭ چېگراسى بىلەن بۈنىڭدىن مىڭ يىل بۇرۇنقى خىتاي مەدەنىيىتى ئىچىدە ياشىغان زېمىنىنىڭ چېگراسىنى ئوخشاش قىلىپ بايان قىلىدۇ. ئاندىن ئاشۇ زېمىن ئىچىدە ياشىغان مىللەتلەرنىڭ ھەممىسىنى خىتايدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر، دەپ ھېسابلايدۇ. ئاشۇ مىللەتلەرنىڭ پادىشاھلىقى ۋە ھۆكۈمىتىنى خىتاي دۆلىتى ئىچىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ھۆكۈمەتلىرى، دەپ قارايدۇ. بۇ تارىخنىڭ بۇرمىلىنىشىدۇر.

ئىككىنچىدىن، خىتاي يۇقىرىقىدەك يالغان-ياۋىداقلارنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، ئاسىيادا ھۆكۈمران ئورۇن ئېلىپ خىتاينى بېسىۋالغان ئىمپېرىيەلەرنى خىتايغا تەۋە كۈچلەر قىلىپ

ھېسابلاپ، تارىخنى قالايمىقانلاشتۇرىدۇ. ئاندىن ئاشۇ ئاسىيادىكى سىرتقى كۆچلەرنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا بولغان تەسىرى ۋە شەرقىي تۈركىستان بىلەن قىلغان مۇناسىۋەتلىرىنى خىتاي بىلەن شەرقىي تۈركىستان ئوتتۇرىسىدىكى تەسىر ۋە مۇناسىۋەت قىلىپ ھېسابلىۋالىدۇ، ھەمدە ئۇنى خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستان تېررىتورىيەسىنىڭ ئىگىسى بولغانلىقىنىڭ ئىسپاتى قىلىپ كۆتۈرۈپ چىقىدۇ. خىتاي بۈگۈنكى دەۋردە خەلقئارادا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان، ئەمما تارىختا قەتئىيلا مەۋجۇت بولۇپ باقمىغان قانۇنىي ئۆلچەملەرنى بۇرۇنقى شەرقىي تۈركىستان ئەھۋالىغا قوللىنىپ، شۇ ئارقىلىق «شەرقىي تۈركىستان قەدىمدىن تارتىپ بىزنىڭ زېمىنىمىزنىڭ بىر پارچىسى ئىدى» دېگەن سەپسەتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

بۇلارنىڭ ھەممىسى بىر خىل ھىيلە-مىكىر بولۇپ، ئۇ، تارىخ ھەققىدە خاتا يەكۈنگە ئېلىپ بارىدۇ. تارىختىكى شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئىگىسى زادى كىم بولغانلىقىنى تەكشۈرىدىغان بولساق، ئالدىمىزدا خىتاينىڭ سەپسەتىسىگە پۈتۈنلەي ئوخشىمايدىغان مەنزىرە پەيدا بولىدۇ. بىزنىڭ ھازىر تەتقىق قىلىۋاتقىنىمىز ئەنە شۇنداق تېمىلار. بىز ئۆزىمىزنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا، خەن ۋە تاڭ سۇلالىسىدىن باشقا دەۋرلەردە خىتاي شەرقىي تۈركىستانغا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ باققان ئەمەس. شەرقىي تۈركىستان خىتاي زېمىنىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ باققان ئەمەس. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەھۋاللارمۇ ھەم شۇنداق. بىز خىتاي بىلەن مانجۇلارنىڭ چىڭ سۇلالىسىنى پەرقلەندۈرۈشىمىز كېرەك – چىڭ سۇلالىسى مانجۇلارنىڭ، خىتاينىڭ ئەمەس.

1911-يىلى خىتايلار مانجۇلارنى ئۆرۈپ تاشلاپ، ئۆزىنىڭ خىتاي دۆلىتىنى قۇردى. ئەمما ئۇنىڭدىن كېيىنكى تارىخىي دەۋرنىڭ بىر قىسمىدا شەرقىي تۈركىستاننى خىتاي مىلىتارىستلىرى خىتاي دۆلىتىدىن مۇستەقىل ھالدا كونترول قىلدى، قالغان ۋاقىتلاردا بولسا شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ تۇردى، ھەمدە شۇ دەۋردە ئىككى قېتىم ئۆزىنىڭ مۇستەقىل دۆلىتىنى قۇردى.

شەرقىي تۈركىستاننىڭ بۈگۈنكى ھالىتى قانداق؟ شەرقىي تۈركىستانلىقلارنىڭ ھازىرقى ھوقۇقلىرى نېمە؟ 1949-يىلىدىن كېيىن شەرقىي تۈركىستان خىتاي بەرگەن ئىسمىدىكىدەك ئاپتونومىيە رايونى بولۇپ باققان ئەمەس، بەلكى ئۇ مۇستەملىكىچىلىك تۈزۈمى ئاستىدا باشقۇرۇلۇپ كەلدى. بۇ ئەھۋال خىتاي ۋە خەلقئارا جامائەتتىن مەلۇم قانۇنىي مەسئۇلىيەتنى ئادا قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. خىتاي ئادا قىلىشقا تېگىشلىك قانۇنىي جاۋابكارلىق ئۆزىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى مۇستەملىكە ھۆكۈمدارلىقىنى ئاخىرلاشتۇرۇش. خەلقئارا قانۇندا مۇنداق بىر مۇستەھكەم ماددا بار، ئۇ بولسىمۇ مۇستەملىكىچىلىكنى پۈتۈنلەي ئاخىرلاشتۇرۇش، مۇستەملىكىلىكنى زېمىن ئىگىلىرىنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلىشىگە يول قويۇش ئاساسىدا ئاخىرلاشتۇرۇش، ياكى مۇستەملىكىچىلىكنى يەرلىك خەلقنىڭ مۇستەملىكىسىزلىنىش ھوقۇقى

ئاساسىدا ئاخىرلاشتۇرۇش. خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ قانۇنىي مەجبۇرىيىتى مۇستەملىكىچىلىكنى مۇتلەق ھالدا، دەرھال ئاخىرلاشتۇرۇش. خەلقئارا جامائەت ۋە چەت ئەل ھۆكۈمەتلىرىنىڭ بولسا خەلقئارا قانۇندا مۇنداق ئۈچ مەجبۇرىيىتى بار:

(1) خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى قانۇنسىز مۇستەملىكىچىلىكىنىڭ داۋاملىشىشىنى دەرھال توختىتىش؛ خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى قانۇنسىز ھۆكۈمرانلىقىغا ھېچ قانداق ياردەم قىلماسلىق؛ شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ ئۆز تۇپرىقىدىكى تەبىئىي بايلىقلاردىن ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن ئەركىن پايدىلىنىشىغا توسقۇنلۇق قىلىدىغان ھەر قانداق ئىش-ھەرىكەتلەرگە يول قويماسلىق؛ باشقا ئەللەرنىڭ ھۆكۈمەتلىرى بىلەن شەرقىي تۈركىستاننى مۇستەملىكىسىزلاشتۇرۇش ئىشىدا ئۆزئارا ھەمكارلىشىش؛ شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشىغا ياردەم قىلىش؛

(2) شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ ئەركىنلىككە ئېرىشىش كۈرىشىگە ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىن ياردەم قىلىش؛

(3) شەرقىي تۈركىستاندا يەرلىك خەلقنىڭ مەنپەئەتىنى دەپسەندە قىلىپ، خىتاي مەنپەئەتى ئۈچۈن ئىش ئېلىپ بېرىۋاتقان ئورگان ۋە ئادەملەرگە قارشى تەدبىر قوللىنىش.

مانا بۇلار، خىتاي ۋە خەلقئارا جامائەتكە قويۇلغان ماددىي، مەنىۋى، سىياسىي ۋە قانۇنىي تەلەپلەر.

2. ئىگىلىك ھوقۇقنى باھانە قىلىپ كىشىلىك ھوقۇقنى دەپسەندە قىلىش پۈتۈنلەي خاتا

تۆۋەندىكىسى تەيۋەندىكى سىياسىي ئەرباب ئۆركەش دۆلەت سۆزلىگەن نۇتۇقنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى:

ئۇيغۇر مەسىلىسى بۈگۈنكى دۇنيادىكى ئەڭ ئېغىر مەسىلىلەرنىڭ بىرى. 21-ئەسىردىمۇ بىر مىليوندىن ئارتۇق ئادەم مىللىتى ۋە دىنى سەۋەبىدىن جازا لاگېرلىرىدا سولاقلىق تۇرۇۋاتىدۇ. بۇ، بۈگۈنكى دەۋرگە كەلتۈرۈلگەن ئەڭ چوڭ داغدىن ئىبارەت. بىز كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكى سەۋەبى بىلەن خىتاي كومپارتىيە ھاكىمىيىتىنى ئەيىبلىشىمىز كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىللە، غەرب دېموكراتىك ھاكىمىيەتلىرى 2-دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن يولغا قويۇپ كەلگەن، ئىگىلىك ھوقۇقنى كىشىلىك ھوقۇقتىن ئۈستۈن ئورۇنغا قويىدىغان سىياسەتلىرى ئۈستىدە ئۆزلىرىنى بىر قېتىم تەكشۈرۈپ بېقىشى كېرەك. بىز بىر دۆلەت يەنە بىر دۆلەتكە تاجاۋۇز قىلمىسىلا، ئۆز چېگراسى ئىچىدە قىلغان بارلىق ئىشلىرىغا كۆز يۇمساق بولىدۇ، دېگەن يولنى تۇتۇپ كەلدۇق. بۇ خىل

سىياسەت 3-دۇنيا ئۇرۇشى يۈز بېرىشنىڭ ئالدىنى ئالالىدى، ئەمما بۇ يول خىتايغا ئوخشاش كومپارتىيە ھاكىمىيىتىنىڭ ئۆز خەلقى ئۈستىدىن ۋەھشىيلەرچە باستۇرۇش ئېلىپ بېرىشىنىڭ ئالدىنى ئالالمىدى. بۇنىڭ بىر تىپىك مىسالى 1989-يىلىدىكى تيەنئەنمېن قىرغىنچىلىقىدۇر. دۇنيا ئاشۇ ۋەقەلەرگىمۇ يۇمشاقلىق قىلدى، نەتىجىدە خىتاي ھاكىمىيىتى خۇشال بولدى، ھەمدە دۇنيانىڭ يۇمشاق قوللۇقى ۋە پاسسىپلىقىدىن ئۇلار تېخىمۇ ئىلھاملاندى. ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقىدەك بىر تەقدىرگە دۇچ كېلىشىنىڭ سەۋەبلىرىنىڭ بىرى ئەنە شۇ. ئۇيغۇر مەسىلىسىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش دۇنيانىڭ، بولۇپمۇ غەرب ئەللىرىنىڭ مۇھىم مەجبۇرىيىتى – ئۇلار خىتاينى رازى قىلىپ تۇرۇپ ياشاش سىياسىتىنى ئۆزگەرتىشى كېرەك. خىتاي ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىنى تېررورىزمغا باغلىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ھەممە ھەرىكەتلىرىگە «بۆلگۈنچىلىك ھەرىكىتى» دېگەن قالپاقنى كىيدۈردى. دۇنيا بولسا خىتاينىڭ ئاشۇنداق سەپسەتىسىنى ئەينەن قوبۇل قىلدى. مانا بۇ ئىگىلىك ھوقۇق كىشىلىك ھوقۇقتىن ئۈستۈن تۇرىدۇ، دېگەن ئىدىيەنىڭ بىر نامايەندىسى. ئۇيغۇرلار بىر مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا ۋە بىر مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇشقا تولۇق ھوقۇقلۇق. خىتاي ھاكىمىيىتى بۈگۈن ئۇيغۇرلار ئۈستىدىن يۈرگۈزۈۋاتقان جىنايەتلەرمۇ ئۇيغۇرلارغا ئەنە شۇنداق بىر ھوقۇقنى ئاتا قىلدى. شوتلاندىيە خەلقى مۇستەقىللىق ئۈچۈن كۈرەش قىلدى. كانادادىكى كۇبەك خەلقىمۇ ھەم شۇنداق. دېموكراتىك تۈزۈم ئاستىدا ياشاۋاتقان خەلقلەرنىڭ مۇستەقىللىق ئۈچۈن كۈرەش قىلىشى يوللۇق بولسا، دىكتاتورلۇق تۈزۈمى ئاستىدا ياشاشقا مەجبۇر قىلىنغان خەلقلەر شۇنداق قىلىشقا تېخىمۇ ھوقۇقلۇق بولۇشى كېرەك. ئىگىلىك ھوقۇقنى كىشىلىك ھوقۇقتىن ئۈستۈن ئورۇنغا قويىدىغان سىياسەت خاتا. ئۇيغۇر خەلقى تۆلىگەن بەدەل، دۇنيانىڭ خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ ھەقىقىي يۈزىنى كۆرۈۋېلىشىغا ياردەم قىلدى. مەن سىلەرنىڭ ئۆز ئەركىنلىكىڭلارنى ئىشقا سېلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەركىنلىككە ئېرىشىشىگە ياردەم قىلىشىڭلارنى سورايمەن – سىلەرنىڭ ئاشۇنداق قىلىش مەجبۇرىيىتىڭلار بار.

3. ئۇيغۇرلارنى ئادالەتكە ئېرىشتۈرۈشتە خەلقئارا ئادالەت سوتىدىن پايدىلىنىش كېرەك

تۆۋەندىكىسى لوندوندا تۇرۇشلۇق خەلقئارالىق ئادۋوكات مايكۆل پولاك (Michael Polak) سۆزلىگەن نۇتۇقنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى:

خىتاي ھاكىمىيىتىنى ئۇيغۇر ئىرقىي قىرغىنچىلىقى ۋە ئىنسانىيەتكە قارشى جىنايەت ئۆتكۈزۈش مۇناسىۋىتى بىلەن جاۋابكارلىققا تارتىش ئۈچۈن د ئۇ ق ئارگىنىتىنا ئالىي سوتىغا ئەرز سۇندى. مەن ئۇ ئىشقا ياردەملەشتىم. ئۇنىڭدىن باشقا، خىتاي ھاكىمىيىتىنى جاۋابكارلىققا تارتىپ، ئۇيغۇرلارغا ئادالەت يەتكۈزۈشتە بىز خەلقئارا ئادالەت سوتىدىنمۇ ياخشى پايدىلىنىشىمىز كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن بىز ئىشنى ب د ت نىڭ بىر كومىتېتىدىن ياكى ب د ت ئومۇمىي مەجلىسىدىن باشلىشىمىزغا توغرا

كېلىدۇ. ئۇيغۇر مەسىلىسىدە ئالدىنقى قېتىم ب د ت غا يوللانغان بىر دوكلاتنى 39 دۆلەت قوللاپ، 45 دۆلەت خىتاي تەرەپتە تۇرۇۋالغانىدى. ئالدىنقى ھەپتە يوللانغان يېڭى بىر دوكلاتنى 50 دۆلەت قوللىدى. يەنى، ب د ت دا ئۇيغۇرلار تەرەپتە تۇرىدىغان دۆلەتلەرنىڭ سانى تېز كۆپىيىۋاتىدۇ. مۇشۇنىڭغا ئوخشاش سىياسىي ۋە قانۇنىي تىرىشچانلىقلار ئوتتۇرىسىدا بىر خىل ھەمكارلىق مۇناسىۋىتى ئورنىتىلىشى كېرەك. ب د ت دا ئىرقىي كەمسىتىشنى يوقىتىش كومىتېتىمۇ بار. ئۇيغۇر مەسىلىسىنى مۇشۇ كومىتېت ئىچىدىمۇ مۇزاكىرىگە قويۇش كېرەك. ئۇنىڭدىن باشقا، بىز گېرمانىيەنىڭ ۋولكسىۋاگون ماشىنا شىركىتىگە ئوخشاش چوڭ خۇسۇسىي شىركەتلەرنىمۇ قانۇنىي جاۋابكارلىققا تارتىشىمىز كېرەك.

4. سۆكۈنات زالىمغا ياردەم قىلغانلىق بىلەن باراۋەر

تۆۋەندىكىسى ئەنگلىيە پارلامېنت ئەزاسى ئافزال خان (Afzal Khan) سۆزلىگەن نۇتۇقنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى:

مەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشىنى بۇرۇن ياۋروپا پارلامېنتىدا بىخەتەرلىك كومىتېتىنىڭ باشلىقى بولۇپ ئىشلەۋاتقاندا بىلگەنىدىم. ئەنگلىيە پارلامېنتى ئۇيغۇر مەسىلىسىدە خىتاي ھاكىمىيىتىنى جاۋابكارلىققا تارتىش ئىشلىرىنى APPG (ھەممە پارتىيەنىڭ پارلامېنت گۇرۇپپىلىرى، All-Party Parliamentary Group) ۋە IPAC (خىتايغا قارىتىلغان پارلامېنتلار ئىتتىپاقى، Inter-Parliamentary Alliance on China) دىن ئىبارەت ئىككى خەلقئارالىق تەشكىلات بىلەن ھەمكارلاشقان ئاساستا ئېلىپ بېرىۋاتىدۇ. ھازىرقى ئەڭ مۇھىم مەسىلە – چەت ئەل ھۆكۈمەتلىرىنىڭ قانداق يول تۇتۇش مەسىلىسى. ھازىر كىشىلەر ئۇيغۇرلار ئىرقىي قىرغىنچىلىققا ئۇچرىدى دەۋاتىدۇ. بۇنىڭ ئىسپاتلىرىمۇ كۈندىن-كۈنگە كۆپلەپ ئوتتۇرىغا چىقىۋاتىدۇ. نوپۇزلۇق تەشكىلاتلارمۇ «ئۇيغۇر قىرغىنچىلىقى يۈز بېرىۋاتىدۇ» دەۋاتىدۇ. مۇشۇنداق ئەھۋالدا ھەر قايسى ئەللەرنىڭ ھۆكۈمەتلىرىنىڭ سۈكۈتتە تۇرۇۋېلىشى بىر خىل ئەخلاقسىزلىق بولۇپ، ئۇنى قوبۇل قىلغىلى بولمايدۇ. ھازىرقىدەك ئەھۋالدا ئۇيغۇرلار ئۇچۇن ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەشتىن ئۈستۈن تۇرىدىغان كىشىلىك ھوقۇق مەۋجۇت ئەمەس. شەرقىي تۈركىستانلىقلارنىڭ تەلەپ قىلىۋاتقىنىمۇ مۇشۇ: ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش ھوقۇقىغا ئېرىشىش. ھازىر 190 دىن كۆپرەك ئەللەر مۇشۇنداق ھوقۇققا ئىگە. شۇڭلاشقا بۇ مەسىلە ئۇنچىۋالا مۇرەككەپ مەسىلىمۇ ئەمەس، بەلكى ئۇ دۇنيا ئورتاق قوبۇل قىلغان بىر ئاساسىي مەسىلە. ھازىرقى مەسىلە، سودىنى ئىنسان ھەقلىرىدىن ئۈستۈن ئورۇنغا قويۇۋېلىشتىن ئىبارەت. ھازىر ناھايىتى كۆپ مۇسۇلمان ئەللىرى ئۇيغۇر مەسىلىسىدە سۈكۈتتە تۇرۇۋاتىدۇ. مەن بىر مۇسۇلمان، بىر ساداقەتمەن مۇسۇلمان. كىشىلىك ھوقۇق، ھەققانىيەتتە تۇرۇش ھوقۇقى مۇسۇلمانلارنىڭ يادرولۇق قىممەت قارىشىدۇر. بۇ

جەھەتتە مۇرەسسە قىلىشقا قەتئىي بولمايدۇ. بىزنىڭ تارىخىمىز بۇ جەھەتتىكى پاكىتلار بىلەن لىق تولغان. مۇسۇلمانلار ناھايىتى كۆپ بەدەل تۆلەش بەدىلىگە توغرا تەرەپتە مەھكەم تۇرغان. مۇسۇلمانلارنىڭ بۇ جەھەتتىكى ھازىرقى ئەھۋالى كىشىنى ئۈمىدسىزلەندۈرىدۇ، كىشىنى نومۇس ھېس قىلدۇرىدۇ. شۇنچە كۆپ مۇسۇلمان ئەللىرى توغرا تەرەپتە تۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇۋاتىدۇ. خىتاي بىر چوڭ دۆلەت، ئۇ بىر كۈچلۈك دۆلەت. لېكىن ئۇ پۈتۈن دۇنيادىن كۈچلۈك ئەمەس. ئاڭلىق ئەللەر بىرلىشىپ، خىتايغا قارشى ئاۋاز چىقىرىشى كېرەك. سۈكۈتتە تۇرۇش زالىمغا ياردەم قىلغانلىق بىلەن باراۋەر. ئىرقىي قىرغىنچىلىق كىچىك ئىش ئەمەس. ئۇ ئادەتتە ئىرقىي ئۈچمەنلىككە ئوخشاش كىچىك ئىشلاردىن باشلىنىدۇ. ئەگەر ئاشۇنداق ئىرقىي ئۈچمەنلىك توسۇلمايدىكەن، ئۇ چوقۇم ئىرقىي قىرغىنچىلىقتەك چوڭ ئىشلارغا ئېلىپ بارىدۇ. بىز بۇنداق ئەھۋاللارنى تارىختا قايتا-قايتىلاپ كۆردۇق. بىز ئىرقىي قىرغىنچىلىق يۈز بەرگۈچە قاراپ تۇرۇپ، ئاندىن ئۇ يۈز بەرگەندە «بۇ ئىرقىي قىرغىنچىلىق» دېگەننىڭ ھېچ بىر پايدىسى يوق. ئەڭ ياخشى چارە، ئىرقىي قىرغىنچىلىقنىڭ يۈز بېرىشىگە يول قويماسلىقتۇر.

5. كانادادا 10 مىڭ ئۇيغۇر پاناھلانغۇچى قوبۇل قىلىشقا تىرىشىۋاتىمىز

تۆۋەندىكىسى كانادا پارلامېنت ئەزاسى سامىر زۇبەرى (Sameer Zuberi) سۆزلىگەن نۇتۇقنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى:

مەن ئۇيغۇر قىرغىنچىلىقى ھەققىدىكى خەۋەرنى 3 يىلنىڭ ئالدىدا ئاڭلىدىم. بىر قىسىم تەييارلىق خىزمەتلىرىدىن كېيىن، كانادا پارلامېنتى (House of Commons) خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇيغۇرلارغا سالغان زۇلمىغا «ئىرقىي قىرغىنچىلىق» دەپ قاراش قارارىنى ئالدى. ئۇنىڭدىن كېيىن مەن پارلامېنتقا كانادادا 10 مىڭ ئۇيغۇر پاناھلانغۇچى يۆتكەپ كېلىش ھەققىدە بىر قارار لايىھەسى سۇندۇم. ھازىر بۇ قارار لايىھەسى ئۈستىدە قارار ئېلىنىشقا ئاز قالدى. كانادانىڭ ناھايىتى كۆپ پاناھلانغۇچىلارنى قوبۇل قىلىشتىن ئىبارەت بىر ئېسىل ئەنئەنىسى بار بولۇپ، ھەر يىلى 60 مىڭدىن كۆپ كىشىنى قوبۇل قىلىدۇ. مېنىڭ 10 مىڭ ئۇيغۇرنى كانادادا ئورۇنلاشتۇرۇش چاقىرىقىممۇ ئاشۇ ئېسىل ئەنئەنىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئىرقىي قىرغىنچىلىققا ئۇچرىغان بىر خەلققە ياردەم قىلىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئەسكەرتىش: يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان كانادادا 10 مىڭ ئۇيغۇر كۆچمەن قوبۇل قىلىش قارار لايىھەسى 2023-يىلى 2-ئاينىڭ 1-كۈنى ماقۇللىنىپ، بۇ جەھەتتىكى ئەمەلىي خىزمەتلەر باشلىنىپ بولدى.

6. مۇسۇلمان ئەللىرىنىڭ ئۇيغۇرلارغا قىلغان مۇئامىلىسى ئېغىر نومۇسسىزلىق

تۆۋەندىكىسى ئەنگلىيەدە ئېچىلغان «ئۇيغۇر سوتى» سوتچىلىرىنىڭ بىرى خامىد سابى (Hamid Sabi) سۆزلىگەن نۇتۇقنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى:

ئەنگلىيەدە ئېچىلغان ئۇيغۇر سوتى خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ ئۇيغۇرلارغا سالغان زۇلمى ئۈستىدە «ئىرقىي قىرغىنچىلىق ۋە ئىنسانىيەت ئۈستىدىن يۈرگۈزگەن جىنايەت» دەپ ھۆكۈم چىقاردى. نورمال ئەھۋالدا پۈتۈن دۇنيا جىنايەتچى دۆلەت خىتايغا غەزەپلىنىپ، ئۇنى قاتتىق ئەيىبلەپ، ئۇنىڭ بىلەن بولغان بارلىق مۇناسىۋەتلىرىنى ئۈزۈۋەتكەن بولاتتى. ئەمما بۇ قېتىم ئۇنداق ئىشلار زادىلا يۈز بەرمىدى. مەن غەرب ئەللىرىگە ئانچە نارازى ئەمەس. ئۇلار ھېچ بولمىغاندا خىتاي ھاكىمىيىتىگە قارشى مەيدانغا چىقىپ، بىر قىسىم ئىشلارنى قىلدى. ئەمما مۇسۇلمان ئەللىرى يالغۇز خىتايغا قارشى ئىش قىلمايلا قالماي، ب د ت دا قارار ئالغاندا خىتاي بىلەن بىر مەيداندا تۇرۇپ كەلدى. ئۇلار ئۇيغۇرلارغا ياردەم قىلىش ئۇ ياقتا تۇرسۇن، بىر قىسىم ئۇيغۇرلارنى خىتايغا قايتۇرۇپ بەردى. بۇ بىر ئېغىر نومۇسسىزلىق. بۇ نومۇسسىزلىقنى يالغۇز ئۇيغۇرلارلا ئەمەس، پۈتۈن دۇنيا ئەيىبلىشى كېرەك.

7. خەلقئارا قانۇنلار شەرقىي تۈركىستاننىڭ مۇستەقىل بولۇشىغا يول قويىدۇ

تۆۋەندىكىسى خەلقئارالىق كىشىلىك ھوقۇق ئادۋوكاتى دوكتور دەيۋىد ماتاس (David Matas) سۆزلىگەن نۇتۇقنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى:

بىر خەلقنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش ھوقۇقىغا ئىگە ئىكەنلىكى چوقۇم ئۇلارنىڭ بىر ئايرىم دۆلەتتى بولۇشقا ھەقلىق ئىكەنلىكىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. ئەمما بەزىدە ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش ھوقۇقى بىر ئايرىم دۆلەتتى بولۇشقا ھەقلىق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان بولۇپ، شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەھۋالى ئەنە شۇنداق ئەھۋالغا ماس كېلىدۇ. يەنى، ئۇيغۇرلار ئۈچۈن ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش دېگىنىمىز ئۇلارنىڭ بىر مۇستەقىل دۆلەتتى بار بولۇشىغا لاياقەتلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. مەن خەلقئارالىق قانۇنلار ئاساسىدا بۇ مەسىلە ئۈستىدە ئىككى جەھەتتىن بىر قىسىم تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقاتلارنى ئېلىپ باردىم. ئۇلارنىڭ بىرسى كىشىلىك ھوقۇق سىستېمىسى. مېنىڭ بايقىغىنىم، ئۇيغۇرلار ئۈچۈن ئۆزىنىڭ مۇستەقىل دۆلەتتى بولۇش ئۇلارنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش ھوقۇقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز ئالدىغا ئايرىم دۆلەتى بولماسلىقى ئۇلارنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش هوقۇقىنى، ھەمدە ئۇلارنىڭ ئاساسىي كىشىلىك هوقۇقىنى رەت قىلغانلىق بولىدۇ. مەن تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان يەنە بىر ساھە بولسا، مەن ھازىرغىچە مۇستەقىل بولۇپ، ئۆز ئالدىغا ئايرىم دۆلەت قۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلغان خەلقلەرنىڭ 6 خىل ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ چىققىشتىن ئىبارەت. ئۇلاردىن بەشى مەغلۇپ بولۇپ، پەقەت كوسوۋولا مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇپتۇ. كوسوۋو ئۈچۈن قوللانغان ئۆلچەملەرگە قاراپ باقىدىغان بولساق، شەرقىي تۈركىستان ئۇ ئۆلچەملەرنىڭ ھەممىسىگە چۈشىدىغانلىقىنى بايقايمىز.

مەن تەكشۈرگەن 6 مىسال تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

(1) بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن فىنلاندىيە بىلەن شۋېتسىيە ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن بىر قىسىم ئاراللارنىڭ ئىگىلىك هوقۇقى ھەققىدىكى توقۇنۇش؛
(2) كانتېڭگانىڭ زايىردىن مۇستەقىل بولۇش ئەھۋالى (Kantenga, Zaire)؛
(3) تۈركىيە سىپرۇسنى بېسىۋالغاندىن كېيىن يۈز بەرگەن ئەھۋال؛
(4) كانادانىڭ كۋېبەك ئۆلكىسىدە يۈز بەرگەن ئەھۋال؛
(5) جەنۇبىي كامېرون (South Cameroon)؛
(6) كوسوۋو. شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئەھۋالى ئالدىنقى 5 ئەھۋالغا تەۋە بولغان ئەھۋاللار بىلەن ئوخشاش ئەمەس.

8. دۆلەت ھاكىمىيىتى يولغا قويغان مەجبۇرىي ئەمگەكنى توسۇش كېرەك

تۆۋەندىكىسى ئامېرىكىدىكى كوممۇنىزم قۇربانلىرى فوندى جەمئىيىتىنىڭ تەتقىقاتچىسى دوكتور ئادرىيان زېنز (Adrian Zenz) سۆزلىگەن نۇتۇقنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى:

ئۇيغۇر مەسىلىسىدە خەلقئارا جامائەت، غەرب ئەللىرى ۋە ئامېرىكا ئۆز مەسئۇلىيەتلىرىنى ئادا قىلىشتا ئېغىر دەرىجىدە مەسىلە سادىر قىلدى. ئىرقىي قىرغىنچىلىق ھەققىدىكى جەنۇۋە كېلىشىمى خەلقئارا جامائەتتىن بىر يەردە ئىرقىي قىرغىنچىلىق يۈز بېرىۋاتقانلىقىنىڭ ئالامەتلىرى كۆرۈلگەندە ئۈنۈملۈك قارىتا دەرھال تەدبىر ئېلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. مەجبۇرىي ئەمگەك كۆپلىگەن ئەللەردە قانۇنسىز بولۇپ، ب د ت دىمۇ ھەم شۇنداق. ب د ت بۇ يىل چىقارغان ئۇيغۇرلار ھەققىدىكى دوكلاتنىڭ ئەڭ ئاجىز يېرىمۇ دەل مۇنداق ئىككى ساھە: تۇغۇتنى چەكلەش ئارقىلىق ئىرقىي قىرغىنچىلىق ئېلىپ بېرىش ۋە مەجبۇرىي ئەمگەك. چىن چوڭگو شەرقىي تۈركىستاندىكى مەجبۇرىي ئەمگەك سىستېمىلىرىنى قۇرۇپ چىقتى. ما شىگرۈي بولسا ھازىر ئۇنى ئۆزۈن مۇددەت

مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان نورمال ھالەتكە ئەكېلىش ئۈچۈن ئىش باشلىدى. مەن ئىگىلىگەن مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، 500 مىڭدىن كۆپ كىشى جازا لاگېرىدىن مەجبۇرىي ئەمگەك شىركەتلىرىگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئۇنىڭ سىرتىدا يەنە 1.5 - 2 مىليوندەك ئادەم ھازىر مەجبۇرىي ئەمگەك شىركەتلىرىدە ئىشلەۋاتىدۇ. دېمەك، شەرقىي تۈركىستاندا ھازىر 2 - 2.5 مىليون ئادەم مەجبۇرىي ئەمگەك ئىشچىلىرى سۈپىتىدە ئىشلەۋاتقان بولۇپ، بۇ، پۈتۈن دۇنيادىكى 28 مىليون مەجبۇرىي ئەمگەك ئىشچىلىرىنىڭ 10 پىرسەنتىگە توغرا كېلىدۇ. ياۋروپا بىرلىكى خۇسۇسىي شىركەتلەر يولغا قويغان مەجبۇرىي ئەمگەك تۈرلىرىنى توسۇش ھەققىدە قانۇن چىقاردى، ئەمما شەرقىي تۈركىستاندا يۈز بېرىۋاتقىنى بىر دۆلەت ھاكىمىيىتى يولغا قويغان ئىش بولۇپ، بۇ ئىككىسى ماھىيەت جەھەتتىن پۈتۈنلەي پەرقلىنىدۇ. شەرقىي تۈركىستاندا ئېلىپ بېرىلىۋاتقان مەجبۇرىي ئەمگەك سىياسىتىنى مەقسەت قىلغان، ئىقتىسادىي ئەمەس. شۇڭلاشقا ياۋروپا بىرلىكى دۆلەت ھاكىمىيىتى يولغا قويغان مەجبۇرىي ئەمگەكنى توسۇش جەھەتتە يېڭى قانۇن چىقىرىشى كېرەك.

9. ب د ت غا ئەزا دۆلەتلەرنىڭ ئۇيغۇر قىرغىنچىلىقىنى توسۇش مەجبۇرىيىتى بار

تۆۋەندىكىسى بېلگىيە پارلامېنت ئەزاسى سامۇل كوگولاتى (Samuel Cogolati) سۆزلىگەن نۇتۇقنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى:

بېلگىيە پارلامېنتى بىر گۇرۇپپا ئۇيغۇر پائالىيەتچىلەر بىلەن بىللە تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، خىتاينىڭ ئۇيغۇرلارغا قىلغان زۇلمى ئۈستىدە «ئىرقىي قىرغىنچىلىق» دېگەن ھۆكۈمنى چىقاردى. 1948-يىلىدىكى جەنۋە كېلىشىمى ب د ت غا ئەزا دۆلەتلەردىن يالغۇز ئىرقىي قىرغىنچىلىق ئېلىپ بارغان ھۆكۈمەتلەرنى جازالاشلا ئەمەس، ئىرقىي قىرغىنچىلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇڭلاشقا بۇ كېلىشىم ھازىرقى ۋەزىيەتتە بىر ناھايىتى ياخشى قورال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يەنى، ب د ت غا ئەزا دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ خىتاي شەرقىي تۈركىستاندا يۈرگۈزۈۋاتقان زۇلۇم ۋە مەجبۇرىي ئەمگەكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇلارنى توسۇش مەجبۇرىيىتى بار. بۇ جەھەتتىكى كۈرەش تېخى ئاخىرلاشمىدى. بىزنىڭ پارلامېنتتا ئۇيغۇرلار ھەققىدە ئالغان قارار خىتاينىڭ ئۇيغۇرلارغا قاراتقان كەڭ كۆلەملىك زۇلمىغا قارشى ئېلىپ بارىدىغان كۈرەشنىڭ باشلىنىشىدۇر. بىز بۇنىڭدىن كېيىن بارلىق تىرىشچانلىقلارنى مەجبۇرىي ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنى ئىمپورت قىلىشنى توختىتىشقا قارىتىشىمىز كېرەك. بۇ ئىشتا يالغۇز ياۋروپا بىرلىكىنىڭلا مەسئۇلىيىتى بولۇپ قالماستىن، بېلگىيەگە ئوخشاش ھەر بىر ئەزا دۆلەتلەرنىڭمۇ مەسئۇلىيىتى بار. مەن يېقىندا بىر قانۇن لايىھەسىنى ئوتتۇرىغا قويدۇم. ئۇنىڭدا شەرقىي تۈركىستاندىكى مەجبۇرىي ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنى بىلىپ تۇرۇپ بېلگىيەگە ئىمپورت قىلىشنى جىنايى ئىشلارنىڭ بىر تۈرى، دەپ

خاراكتېرلىدىم. بۇ جەھەتتە بىز ھەممىمىز ئۆز بۇرچىمىزنى ئادا قىلىشىمىز كېرەك. بىز بىر تەرەپتىن قۇللۇقنى چەكلەپ، يەنە بىر تەرەپتىن خىتايغا ئوخشاش دۆلەتلەردىكى مەجبۇري ئەمگەكتىن ئىقتىسادىي پايدا كۆرسەك بولمايدۇ. بۇ جەھەتتە ھەممىمىزنىڭ مەجبۇرىيىتى بار. مېنىڭچە يۇقىرىدىكى قانۇن لايىھەسى چوقۇم تەستىقتىن ئۆتىدۇ. شۇ ئارقىلىق بىز بېلگىيەلىكلەر ئۆز بۇرچىمىزنى ئادا قىلىپ، 21-ئەسىرنى ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق ئىنسانلارنىڭ غۇرۇرىنى قوغدايدىغان بىر ئەسىر قىلىشقا تىرىشىمىز.

10. ئادالەتلىككە كاپالەتلىك قىلىشتا مېدىيالارنىڭ رولى ئىنتايىن مۇھىم

تۆۋەندىكىسى «قەھرىتان» ژۇرنىلىنىڭ دىرېكتورى ماركو رەسپىنتى (Marco Respinti) سۆزلىگەن نۇتۇقنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى:

مېدىيا دېگىنىمىز، خەۋەر ۋە ئۇچۇر مەنبەسى بىلەن خەلقنى ئۆزئارا تۇتاشتۇرىدىغان كۆۋرۈككە قارىتىلغان. مېدىيا ناھايىتى قىممەتلىك. ئۇ خەلققە بىلىم بېرىدۇ، ئاندىن ئۇ بىلىملەر ئەمەلىي ئىش-ھەرىكەتكە ئايلىنىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇچۇرلارنى توغرا يەتكۈزۈش مېدىيالارنىڭ بىرىنچى دەرىجىلىك مەسئۇلىيىتى بولۇشى كېرەك. بۇ ئامىل ئۇيغۇر پاجىئەسىدە ئۆزىنى تولىمۇ تولۇق نامايان قىلدى. خىتاي ھاكىمىيىتى بۇ پرىنسىپىنى پۇتۇنلەي دەپسەندە قىلىۋەتتى. تارىخنى خاتا چۈشىنىۋالغان كىشىلەر چوقۇم خاتا سىياسەتلەرنى يولغا قويىدۇ. يامان ياكى خاتا ئۇچۇرلارغا ئېرىشكەن كىشىلەر كاللىسىدا تارىختىكى ۋە بۈگۈنكى ئىشلار ھەققىدە بۇزۇلغان ئىدىيەلەرنى شەكىللەندۇرىدۇ. نەتىجىدە ئاممىۋى سورۇنلاردا يامان ياكى خاتا رول‌لارنى ئالىدۇ.

ھازىر ئۇيغۇر پاجىئەسىنى توغرا ئەكس ئەتتۈرىدىغان كۆپلىگەن ئۇچۇر مەنبەلىرى بار. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىلىرىنىڭ سۈپىتى ناھايىتى يۇقىرى. كۆپلىگەن ژۇرنالىستلار ئۆز مەجبۇرىيىتىنى كەسپىي ئۆلچەم بىلەن، ئاڭلىق ھالدا، ۋە يۇقىرى سۈپەتتە ئادا قىلىۋاتىدۇ. ئەمما، ئادەتتىكى خەلق ئاممىسى ئۇيغۇر كىرىزىسى ھەققىدە ئانچە كۆپ ئىشلارنى بىلىپ كەتمەيدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىنىمۇ ئانچە ياخشى بىلىپ كەتمەيدۇ. ئۇيغۇر كىرىزىسىدىن ئىبارەت بۇ جىددىي مەسىلىدە كۆپلىگەن ئەللەرنىڭ ھۆكۈمەتلىرى توغرا يول تۇتمايۋاتىدۇ. كۆپلىگەن مېدىيالار ھەقىقىي ئەھۋالنى توغرا چۈشەنمەيۋاتىدۇ. بۇ، ھازىر ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەرنىڭ چىرايلىقچە بايان قىلىنىشى. ئەگەر ھازىر ساقلىنىۋاتقان مەسىلىنى ئەينەن ئوتتۇرىغا قويساق، كۆپلىگەن ژۇرنالىستلار خىتاي كومپارتىيە تەشۋىقاتلىرىنى ئەينەن تەكرارلايدۇ. بۇ، ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەرنىڭ بىرسى. ئۇلارنىڭ يەنە بىرسى بولسا، بىر قىسىم ژۇرنالىستلار ئۆز كەسپىگە ماس كېلىدىغان توغرا پوزىتسىيەگە ئىگە ئەمەس. ھۇرۇنلۇق ۋە بىپەرۋالىق سەۋەبىدىن ئۇلار ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ

دېگەنلىرىگە قارشى جەڭ ئېلان قىلمايدۇ. بۇ، ھازىر مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان مېدىيالار ھەققىدە دېيىشكە تېگىشلىك ئەڭ مۇھىم نۇقتا. خىتاي كومپارتىيە ھاكىمىيىتىنىڭ ئۇيغۇر كرىزىسى ھەققىدىكى سۆزلىرىگە مۇئامىلە قىلىشتا، ھەقىقىي ژۇرنالىستلار چوقۇم سوئال سوراشتىن ھېرىپ قالماسلىقى، كۆپلەپ ئەجىر سىڭدۈرۈشكە، كۆپلەپ ۋاقىت سەرپ قىلىشقا ۋە كۆپلەپ ئىزدىنىشكە توغرا كەلگەن تەقدىردىمۇ خىتاي ھۆكۈمىتىدىن توغرا ۋە تەپسىلىي جاۋابقا ئېرىشىش ئۈچۈن تىرىشىشى كېرەك. مېدىيالار ھۆكۈمەتلەردىن ۋە ئۇلارنىڭ سىياسەتلىرى ئۈستىدىن ھەر كۈنى سوئال سوراپ تۇرۇشى كېرەك. ھەقىقىي ژۇرنالىزم ئۆلچەمنى ھەر كۈنى ئۆستۈرۈپ تۇرۇشى، خىتاي ھۆكۈمىتىنى كىشىلىك ھوقۇق ۋە دىنىي ئەركىنلىك ساھەسىدىكى مەسىلىلەر ھەققىدە ئېنىق جاۋاب بېرىشكە، دەرھال جاۋاب بېرىشكە قىستىشى كېرەك. 1991-يىلىدىكى ۋەزىپىگە ئولتۇرۇش نۇتقىدا، ئامېرىكا پىرېزىدېنتى رىگان: «ھۆكۈمەت مەسىلىلەرنىڭ يېشىمى ئەمەس، بەلكى ھۆكۈمەت مەسىلىلەرنىڭ دەل ئۆزىدۇر» دېگەن ئىدى. ھازىرقى ئۇيغۇر كرىزىسىدا مېدىيا مەسىلىلەرنىڭ يېشىمى ئەمەس، مەسىلىلەرنىڭ دەل ئۆزى بولۇپ تۇرماقتا. بۈگۈن، يەنى 9-نويابىر كۈنى بېرلىن تېمىنىنىڭ ئۆرۈلگىنىگە 33 يىل تولغان كۈن. بۇ كۈندە بارلىق مېدىيا خادىملىرى «تۆمۈر پەردە يوق قىلىنىپ، ئۇنىڭ ئورنىدا بامبۇك پەردە ياسالدى. ئۇنىڭدا بىزنىڭمۇ مەسئۇلىيىتىمىز بارمۇ؟» دەپ سوراپ بېقىشى كېرەك.

ئاخىرقى سۆز

مەن يېقىنقى 5 يىلدەك ۋاقىتتىن بۇيان دۇنيانىڭ ئوخشىمىغان يەرلىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن، ئۇيغۇر پاجىئەسى، ئۇيغۇر كرىزىسى ۋە ئۇيغۇر ئىرقىي قىرغىنچىلىقىنى تېما قىلغان ھەر خىل ئىلمىي يىغىنلارنىڭ ھەممىسىگە قاتنىشىشقا تىرىشىپ كەلدىم. بۇلارنىڭ ئىچىدە 2022-يىلىدىكى يىغىنلاردا نامايان بولغان بىر ئالاھىدىلىك، چەت ئەل ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى، خەلقئارالىق تەتقىقاتچىلار ۋە خەلقئارالىق ئادۋوكاتلارنىڭ ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ سىياسىي سالاھىيىتى ھەققىدە دېگەن مۇنۇ سۆزلىرى: شەرقىي تۈركىستان ئەزەلدىن خىتاي دۆلىتىنىڭ بىر پارچىسى بولۇپ باققان ئەمەس؛ شەرقىي تۈركىستان ھازىر مۇستەملىكە قىلىۋېلىنغان زېمىن ھالىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتىدۇ؛ خەلقئارا قانۇن بويىچە قارىغاندا، ئۇيغۇرلار ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەشكە ۋە بىر مۇستەقىل دۆلىتىنى بەرپا قىلىشقا ھەقدار مىللەت. بۇ ئالاھىدىلىك يۇقىرىدا بايان قىلىنغان مەزمۇنلاردا مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرۈلدى.

شۇنى جەزملەشتۈرۈپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، ھەقىقىي ئادالەتپەرۋەر، ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى ھالىتىنى بىرقەدەر توغرا ۋە تولۇق چۈشەنگەن غەربلىك ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى، تەتقىقاتچىلار ۋە خەلقئارالىق ئادۋوكاتلار ئۇيغۇرلارغا ياردەم قىلىپ، خىتاي ھازىر ئېلىپ بېرىۋاتقان ئۇيغۇر ئىرقىي

قىرغىنچىلىقىنى دەرھال توختىتىشنى ئىستەيدىكەن. ئەمما خەلقئارا مۇناسىۋەت ئىلمىدىكى ئىجتىمائىي قانۇنىيەتلەرنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن، ئۇلار قىلالايدىغان ئىشلار ھازىرقى دائىرىدىن بەك كۆپ ئېشىپ كېتەلمەيدىكەن. ئاشۇنداق ئىجتىمائىي قانۇنىيەتلەرنىڭ بەزىلىرى مەن 2017-يىلى تەييارلىغان «جۇڭگو نېمىشقا تىنچ يول بىلەن تەرەققىي قىلالمايدۇ؟ » دېگەن ماقالىدە بايان قىلىنغان. قىزىقىدىغان ئوقۇرمەنلەر ئاشۇ ماقالىنى بىر قېتىم ئوقۇپ باقسا بولىدۇ. ئۇ ماقالە مېنىڭ www.meripet.com تور بېتىم (http://www.meripet.com/Junggo/20170428_china_not_peaceful.htm) دە، ۋە مېنىڭ 15-ئېلكىتابىم ياكى PDF كىتابىم (http://www.meripet.com/Kitab/Erkin_Sidiqning_Tor_8-Kitabi.pdf) دا بار.

مەن مەزكۇر يازمىنى تەييارلاشقا خېلى كۆپ ۋاقىت ۋە ئەجىر سىڭدۈردۈم. مەقسىتىم ــ چەت ئەلدە ياشاۋاتقان قېرىنداشلارنى 2022-يىلى ئۆتكۈزۈلگەن بىر قېتىملىق خەلقئارالىق يىغىندا ئوتتۇرىغا چۈشكەن ئىدىيە ۋە نۇقتىئىنەزەرلەردىن خەۋەردار قىلىش، شۇ ئارقىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىتىمىزنى قۇتۇلدۇرۇش ۋە ۋەتىنىمىزنى قايتۇرۇپ كېلىش يولىدىكى ئۈمىدىنى ئاشۇرۇش ۋە ئەقىدىسىنى كۈچەيتىش. مەن نۇتۇق سۆزلىگەن كۆپىنچە كىشىلەرنىڭ نۇتۇقلىرىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنلىرىنى ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇپ يېزىپ چىقتىم. ئەمما ھەممىسىنىڭكىنى ئەمەس، ھەمدە ھەممە مەزمۇنلارنى ئەمەس. شۇڭلاشقا، مەن ئىنگلىزچە بىلىدىغان ئوقۇرمەنلەرگە يەنىلا ئەسلىدىكى ۋىدىيودىكى نۇتۇقلارنى بىر قېتىم تولۇق ئاڭلاپ چىقىشنى تەۋسىيە قىلىمەن. ئەگەر مېنىڭ مەزكۇر ماقالەم چەت ئەلدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۈمىدىنى ئاشۇرۇش ۋە ئەقىدىسىنى كۈچەيتىشتە بەلگىلىك رول ئوينىسا، مەن بۇ ماقالە ئۈچۈن سىڭدۈرگەن ئەجىرىمدىن تولىمۇ رازى بولىمەن.

يىغىننىڭ تولۇق ۋىدىيوسىنىڭ تور ئۇلانمىسى:
https://www.youtube.com/watch?v=PduilTm-USM